

УДК 159.9.075

Пугачов Дмитро Леонідович, аспірант Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: dmitrij_pugachev79@mail.ru

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ «Я» КОМП'ЮТЕРНО-ЗАЛЕЖНИМИ
МОЛОДШИМИ ПІДЛІТКАМИ**

Анотація

У статті представлено результати експериментального дослідження особливостей формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками.

Розглянуто та проаналізовано низку особливостей молодшого підліткового віку, які можуть призводити до виникнення комп'ютерної та Інтернет залежності.

Дано короткий опис методик тестування, на підставі яких були сформовані умовні групи підлітків – що відповідають рівню залежності від комп'ютерних ігор та Інтернету.

Сформульовано основну гіпотезу, яка лягла в основу експериментального дослідження.

Представлено характеристики образу «Я», частина з яких стала базою структурованого самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання». Керуючись отриманим у ході тестування порівняльним аналізом умовних груп молодших підлітків та основною гіпотезою експериментального дослідження, було визначено головні відмінності умовних груп молодших підлітків за оцінюваними у ході експериментального дослідження характеристиками образу «Я».

За найбільш значущими для дослідження характеристиками наведені структуровані експериментальні результати, отримані у ході обробки даних за допомогою t-критерія Стьюдента.

Ключові слова: *Комп'ютерна залежність, образ «Я», «Віртуальне татуювання», «Ідеальне–Я», «Реальне–Я», «Віртуальне–Я».*

Пугачев Дмитрий Леонидович, аспирант Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ
ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗА «Я» КОМПЬЮТЕРНО–ЗАВИСИМЫМИ
МЛАДШИМИ ПОДРОСТКАМИ**

Аннотация

В статье представлены результаты экспериментального исследования особенностей формирования образа «Я» компьютерно–зависимыми младшими подростками.

Рассматривается и анализируется ряд особенностей младшего подросткового возраста, которые могут приводить к возникновению компьютерной и Интернет зависимости.

Дано краткое описание методик тестирования, на основании которых были сформированы условные группы подростков – соответствующие уровню зависимости от компьютерных игр и Интернета.

Сформулирована основная гипотеза, послужившая основой экспериментального исследования.

Представлены характеристики образа «Я», часть из которых стала базой структурного самоинтервью «Виртуальная татуировка». Руководствуясь полученным в ходе тестирования сравнительным анализом условных групп младших подростков и основной гипотезой экспериментального исследования, были определены главные отличия условных групп младших подростков по оцениваемым в ходе экспериментального исследования характеристикам образа «Я».

По наиболее значимым для исследования характеристикам приведены структурированные экспериментальные результаты, полученные в ходе обработки данных при помощи t–критерия Стьюдента.

Ключевые слова. Компьютерная зависимость, образ «Я», «Виртуальная татуировка», «Идеальное-Я», «Реальное-Я», «Виртуальное-Я».

Pugachev Dmitry Leonydovich, postgraduate of education Institute of Psychology G.S. Kostiuk NAPS of Ukraine

**EXPERIMENTAL RESEARCH OF FEATURES OF «SELF-IMAGE»
FORMATION BY COMPUTER-DEPENDENT YOUNGER
ADOLESCENTS**

Summary

The article presents the results of experimental research of features of formation of self-image by computer-dependent younger adolescents.

Various features of younger adolescents which can lead to the emergence of computer and Internet addiction are considered and analyzed.

A brief description of testing methods, on the basis of which were formed provisional groups of adolescents – appropriate to the level of dependence on computer games and the Internet was given.

The main hypothesis, that served as a basis for experimental research was formulated.

Characteristics of self-image, part of which became the basis of the structural "Virtual tattoo" self-interview were presented. Guided by comparative analysis of provisional groups of younger adolescents obtained during testing and the main hypothesis of the experimental research, the main differences between provisional groups of younger adolescents evaluated by the characteristics of /«self-image» are defined.

According to the most important characteristics, structured experimental results obtained during processing by means of the Student's t-test are presented.

Keywords: *computer addiction, «self-image», «Virtual self», «Ideal- self», «Real-self », «Virtual- self».*

Постановка проблеми. Людське суспільство протягом тисяч років неодноразово змінювало вектор руху та парадигму свого розвитку. Мінявся соціальний, культурний та економічний уклад, руйнувалися держави та імперії, але ще ніколи подібні зміни не носили такий глобальний характер, який ми спостерігаємо в останні десятиліття розвитку Інтернет простору.

Бурхливе технологічне зростання та поява індивідуальних гаджетів привели до того, що для багатьох людей Інтернет перетворився не тільки у місце для особистої самопрезентації, а скоріше – у власну «домівку», реальність, яку частина суспільства вже сприймає нарівні зі звичною дійсністю, а деякі буквально живуть віртуальним простором, проводячи у віртуалі більшу частину свого життя.

Особливо актуальною проблема Інтернет та комп'ютерної залежності стала для підлітків.

Так, вчені констатують, що підліткам, які мають залежність від комп'ютерних ігор та Інтернету, властиві глибокі зміни у психологічній, соціальній та фізичній сфері, неприйняття яких може призвести до серйозних порушень психіки, хронічних проблем зі здоров'ям та до повної соціальної дезадаптації [5].

Аналіз наукової літератури стосовно проблеми комп'ютерної залежності показав, що вчені по-різному оцінюють причини виникнення цього виду адикції. Серед головних чинників, що можуть призводити до комп'ютерної та Інтернет залежності у підлітковому віці прийнято виділяти як суто індивідуальні особливості образу «Я» підлітка: розумові здібності, самооцінку, комунікативні здібності, схильність до ризику, суб'єктність, тривожність, вольовий потенціал, стать; так і чинники соціального оточення: дитячо-батьківські стосунки, взаємини з однокласниками (статус та місце у групі), коло спілкування поза школою [3; 11].

Також, більшість вчених сходяться на думці, що саме підлітковий вік є більш вразливим для розвитку адиктивної поведінки. У якості основних причин цього явища виступають як психологічні, так і біологічні чинники.

Особливо проблематичним для формування комп'ютерної та Інтернет залежності вчені називають молодший підлітковий вік. Бурхливе зростання інтелектуальних якостей, розвиток самосвідомості та поява унікальної життєвої позиції – все це має значний вплив на формування комп'ютерної та Інтернет залежності у образі «Я» молодших підлітків [10, с. 48–56].

Однією з основних потреб у молодшому підлітковому віці, коли відбувається процес становлення особистості підлітка та зокрема розвиток його потреб та мотивів, багатьма науковцями називається потреба спілкування [13; 9, с. 18–22].

Але реальне спілкування, коли кожен учасник комунікації демонструє вміння взаємодіяти у великому і малому колективі має суттєві відмінності від спілкування віртуального. Як показують дослідження, у багатьох сучасних підлітків відсутні тісні дружні зв'язки, причиною чого виступає величезна кількість «друзів» у соціальних мережах, при одночасному спілкуванні з якими найчастіше втрачається оповідна нитка (коли відбувається відтерміноване спілкування) [14]. У результаті сучасні підлітки не отримують ключових знань щодо правил міжособової комунікації та у майбутньому можуть зіткнутися з проблемою адаптації у колективі на робочому місці та знаходження свого місця у суспільстві.

Всі ці та багато інших проблем потребують подальшого вивчення. Так, такі засоби віртуальної комунікації, як соціальні мережі, фото-відео хостинги, та інші з'явилися не більше, ніж десять років тому, а отже, на даний момент досліджені досить мало. Недостатнім, на нашу думку, є також низький рівень уваги до таких вузько специфічних характеристик віртуального світу як «аватар» та «нікнейм».

Тож, **головною метою** експерименту було проведення дослідження специфічних характеристик міжособового спілкування та їх впливу на формування образу «Я» молодших підлітків.

У якості основної гіпотези дослідження було покладено припущення, що формування образу «Я» підлітків, які мають ознаки комп'ютерної

залежності має низку відмінностей (у комунікативній сфері, візуальних характеристиках «Віртуального-Я», та самопрезентації образу «Віртуального-Я» у комп'ютерній грі та мережі Інтернет) від їх однолітків, що не мають ознак комп'ютерної залежності.

Тож, першим завданням було розділення всіх випробовуваних на три умовні групи:

а) група, для якої комп'ютер (планшет, мобільний телефон) не є значущим об'єктом та використовується як інструмент для роботи та навчання – скорочено цю групу далі ми будемо називати «норма»;

б) група, яка активно використовує комп'ютер для ігор та спілкування, але при цьому підлітки не є комп'ютерно-залежними – скорочено цю групу далі ми будемо називати «група ризику»;

в) підлітки, які відносяться до категорії комп'ютерно-залежних, для таких підлітків віртуальний світ є основним місцем самопрезентації – скорочено цю групу далі ми будемо називати – «комп'ютерно-залежні».

Основою для умовного поділу підлітків на три групи нами було обрано тестування на Інтернет – адикцію за методикою Т.А. Нікітіної та А.Ю. Єгорова [6, с. 63–66].

Окрім того, для підтвердження та уточнення результатів тестування рівня Інтернет залежності (Т.А. Нікітіна, А.Ю. Єгоров) нами було проведено додаткове анкетування, складене за підсумками системного аналізу ряду наукових розробок: методики виявлення відношення до Інтернету «Незакінчені пропозиції», «Шкали Інтернет- залежності» А.Є. Жичкіної та теста-опитувальника ступеня захопленості молодших підлітків комп'ютерними іграми Г.В. Гришиної [1; 4; 8].

Експериментальне дослідження проводилося у 2014–2016 роках у ЗОШ № 17 м. Миколаєва. У експерименті брали участь 98 підлітків у віці від 11 до 14 років.

У ході підрахунку за тестуванням та анкетуванням було отримано такий розподіл підлітків за трьома умовно виділеними нами групами:

Група А («норма») – **64** підлітки

Група Б («група ризику») – **16** підлітків

Група В («комп'ютерно–залежні») – **18** підлітків

Наступним кроком нашого дослідження було створення методики, за допомогою якої буде можливо не тільки підтвердити (або відкинути) основну гіпотезу експерименту, але й, можливо, зрозуміти ряд особливо актуальних проблем, таких як, причини втечі в Інтернет, появи залежності та інші. Методика будувалась як структуроване самоінтерв'ю, назва нами була запозичена з лекцій Хуана Енрікеза (Juan Enriquez) – «Віртуальне татування», як віртуальний відбиток будь–якого користувача Інтернету у «Facebook, Tweeter, Вконтакте, Однокласниках» та інших соціальних мережах та мережевих спільнотах [15; 16].

На етапі підготовки до експерименту нами було визначено, що вітчизняні дослідники використовують такі інструменти діагностики комп'ютерної залежності: опитувальник К. Янга у адаптації В.А. Лоскутової; опитувальник Є.В. Біловол та І.В. Колотілова для оцінки ступеня захопленості рольовими комп'ютерними іграми у підлітків 13–15 років; «Дитячий» варіант методики оцінки Інтернет залежності, призначений для молодшого шкільного віку; «Спосіб скринінгової діагностики комп'ютерної залежності», методика Г.В. Гришиної – тест–опитувальник ступеня захопленості молодшими підлітками комп'ютерними іграми [2; 4; 17].

Однак, усі ці методики спрямовані лише на констатацію самої залежності, а не на специфічні, притаманні Інтернет середовищу характеристики.

Варто відзначити, що під час створення структурованого самоінтерв'ю ми виходили із заздалегідь обраних характеристик, визначених нами, як найбільш важливі для досягнення мети експерименту.

Оцінювані характеристики:

1. Візуальні характеристики образу «Віртуального–Я» у комп'ютерній грі та мережі Інтернет («Віртуальне татування»):

а) Аватар і нікнейм;

2. *Самопрезентація образу «Віртуального–Я» у комп'ютерній грі та мережі Інтернет:*

а) Ступінь визначеності образу «Я»;

б) «Ідеальне –Я»;

в) Комунікативні якості;

г) Особиста сфера;

3. *Мотиваційно–рольовий зміст образу «Віртуального–Я» у комп'ютерній грі та мережі Інтернет:*

а) Мотиви та цілі у віртуальному світі.

В основу структурованого самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання» увійшли наступні наші припущення, засновані на основній гіпотезі дослідження:

а) кількісні та якісні показники Інтернет комунікації у віртуальному світі у групи «ризикую та комп'ютерно-залежних» підлітків в значній мірі яскравіше виражені, ніж у їх однолітків з групи «норма»;

б) «Ідеальне–Я» у віртуальному світі підлітків групи «норма» буде: або зовсім невиразне, або представлене опосередковано, у той час як у їх однолітків з групи «ризикую та комп'ютерно залежних» підлітків «Ідеальне–Я» у віртуальному просторі має досить докладний опис;

в) підлітки групи «норма» будуть мати незначний рівень мотивації знаходження у віртуальному світі, у той час як їх однолітки з групи «ризикую та комп'ютерно-залежних» підлітків будуть мати як сформовану мотивацію, так і цілі у віртуальному комп'ютерному середовищі;

г) підлітки групи «норма» не володіють сформованим «Віртуальним татуюванням», у той час як їх однолітки з групи «ризикую та комп'ютерно-залежних» підлітків більш схильні до використання у своєму «Віртуальному татуюванні» популярних у підлітковому середовищі медіа персон, героїв комп'ютерних ігор та фільмів;

д) підлітки групи «норма» у цілому оцінюють віртуальний світ більш адекватно та не вважають, що проблеми у реальному житті можна вирішити у віртуальному світі, у той час як їх однолітки з групи «ризик та комп'ютерно-залежних» підлітків можуть демонструвати втечу у віртуальний світ та хочуть змін у своїй особистісній сфері (близьке коло спілкування).

У ході аналізу подальшого експерименту результати було опрацьовано за допомогою t -критерію Стьюдента. [7, с. 169–172; 12, с. 5–12, 21].

Так, виявилось:

1. Підлітки групи «ризик та комп'ютерно-залежні» мають більшу поінформованість відносно віртуального комп'ютерного світу. У той час як підлітки групи «норма» часто навіть не мають можливості відповісти на поставлені питання, оскільки не володіють потрібною інформацією. Що підтверджує, що образ «Я» групи «ризик та комп'ютерно-залежних» підлітків піддається більшому впливу зі сторони віртуального комп'ютерного світу, ніж у підлітків групи «норма», та більш схильний до розвитку комп'ютерної та Інтернет залежності.

2. Вже у молодшому підлітковому віці діти, маючи різну поінформованість про віртуальний світ, активно користуються його комунікативними можливостями. Так, нами не було виявлено різниці у формуванні власного образу «Я» між групою «норма» та групою «ризик та комп'ютерно-залежними» підлітками у якості та кількості віртуальної комунікації.

3. Більше половини групи «ризик та комп'ютерно-залежних» підлітків вже мають сформований образ «Ідеального-Я» у віртуальному комп'ютерному світі та будують свій образ «Реального-Я» під впливом цього світу. У той час як усього у чверті підлітків групи «норма» простежується схожа тенденція, що може говорити про те, що у більшості підлітків групи «норма» образ «Ідеального-Я» у віртуальному світі більш інфантильний та не формується у площині комп'ютерних та Інтернет розваг.

4. Більша частина групи «ризикую та комп'ютерно–залежних» підлітків знаходяться у віртуальному світі усвідомлено – мають там цілі та бажають їх здійснити, що означає, що їх образ «Реального–Я» формується під впливом вигаданої реальності, яка згодом може перетворитися для них у більш бажану та реальнішу, ніж реальний світ. У той час підлітки групи «норма» знаходяться у віртуальному світі «за компанію», «тому що там весело» та «є з ким поспілкуватися». Більшість з них не формують свій образ «Реального–Я» під впливом віртуальної мотивації та мають опосередковані цілі та інтереси у комп'ютерному та Інтернет світі.

5. Майже уся група «ризикую та комп'ютерно–залежних» підлітків має віртуальне татуювання. Однак, як свідчать результати експерименту, у молодшому підлітковому віці віртуальне татуювання ще не набуло яскравих ознак. У той же час наявність усвідомленого татуювання у майже половини групи «ризикую та комп'ютерно–залежних» підлітків вже може говорити про зміни у образі «Реального–Я» та використанні у реальності норм та правил поведінки, запозичених з віртуального світу; уособленні у своєму образі «Реального–Я» рис вигаданих персонажів комп'ютерних ігор та популярних у Інтернеті медіа–персон. Зовсім іншу картину бачимо у підлітків групи «норма». Переважна більшість підлітків групи «норма» має несформоване віртуальне татуювання та не прагне додавати у свій образ «Реального–Я» риси віртуального світу. Тож, комп'ютерне та Інтернет середовище не має значного впливу на формування їх образу «Я».

6. Значна більшість групи «ризикую та комп'ютерно–залежних» підлітків мають власну позицію щодо відношення до віртуального комп'ютерного світу, передбачають там свої дії та міркують над тим, як отримати додаткові дивіденди у цьому світі. Усе це підтверджує висунуту гіпотезу – комп'ютерно–залежні підлітки формують свій образ «Я» («Ідеальне та Реальне–Я»), виходячи з правил та законів віртуального світу. Тож, з віком саме образ «Віртуального–Я» може бути єдиним репрезентативним механізмом комунікації таких підлітків з соціумом. У той же час, підлітки

групи «норма» у своїй переважній більшості не конструюють свій образ «Ідеального–Я» у віртуальному світі. Вони не прагнуть переносити у світ реальний свої віртуальні інтереси, а отже, образ «Я» у переважної більшості підлітків групи «норма» не формується під впливом комп'ютерних ігор та Інтернет розваг.

Висновки

Керуючись отриманими даними можна констатувати, що формування образу «Я» підлітків, які мають ознаки комп'ютерної залежності за характеристиками: ступень визначеності образу «Ідеального–Я», мотивація у мережі Інтернет, наявність «Віртуального татуювання» та сформованості «Ідеального–Я» відбувається інакше, ніж у їх однолітків, умовно віднесених до групи «норма».

Єдина риса, за якою не вдалося виявити різниці між підлітками, які мають ознаки залежності, та підлітками групи «норма» виявилася характеристика комунікативних якостей. На нашу думку, у цьому немає нічого дивного, оскільки усі підлітки у наш час дуже часто користуються комунікацією у віртуальному просторі. Але, як видно з інших розглянутих характеристик для підлітків, що мають ознаки комп'ютерної залежності, віртуальний світ є єдиним місцем для самопрезентації та комунікації, у той час як для підлітків групи «норма» віртуальний світ не є головним для побудови та формування образу «Я».

Отримані у ході експериментального дослідження результати можуть у подальшому використовуватися для проведення додаткових та уточнюючих експериментів, з метою більш глибокого розуміння проблеми комп'ютерної та Інтернет залежності у підлітковому віці.

Список використаних джерел

1. Белинская Е.П., Жичкина А.Е. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью. [Електронний ресурс] / Е.П.

Белинская, А.Е. Жичкина – Режим доступа:
<http://flogiston.ru/projects/articles/strategy.shtml>.

2. Беловол Е.В., Колотилова И.В. Разработка опросника для оценки степени увлеченности ролевыми компьютерными играми / Е.В. Беловол, И.В. Колотилова // Психологический журнал. – 2011. – т.32, № 6. – С. 49 – 58.

3. Гришина А. В. Психологические факторы формирования игровой компьютерной зависимости в младшем подростковом возрасте / А.В. Гришина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 88. – С. 77–81.

4. Гришина А.В. Тест–опросник степени увлеченности младших подростков компьютерными играми / А.В. Гришина // Вестник Московского Университета. Сер. 14. Психология. – 2014. – № 4. – С. 131–141.

5. Гузьман О.А. Комп'ютерна залежність підлітків: соціологічні аспекти дослідження / О.А. Гузьман, Н.О. Ляшенко // Вісник Харківського нац. ун–ту внутрішніх справ. – Харків : ХНУВС, 2011. – № 1 (52). – С. 369–380.

6. Дмитриев М. Г., Белов В. Г., Парфенов Ю. А. Психолого–педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков / СПб.: ЗАО «ПОНИ», 2010 г. – 316 с.

7. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов / О.Ю. Ермолаев – 2–е изд. – испр. – М: Флинта, 2003. – 336с.

8. Жичкина А.Е. Социально–психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс] / А.Е. Жичкина – Режим доступа:
<http://flogiston.ru/projects/articles/refinf.shtml>.

9. Коломинский Я.Л. Психологія взаємин у малих групах (загальні та вікові особливості) / Я.Л. Коломинский – Мн.: БДУ, 1976. – 352 с.

10. Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения / О.П. Макушина – Воронеж. – 2005. – 80с.

11. Наход С.А. Психологічні фактори формування комп'ютерної залежності у дітей / С.А. Наход // Проблеми сучасної педагогічної освіти.

Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 40(2). – С. 138–143. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40\(2\)__25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40(2)__25).

12. Остапенко Р.И. Математические основы психологии. Учебно – методическое пособие / Р.И. Остапенко. – Воронеж.: ВГПУ, 2010. – 76с.

13. Павелків Р.В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р.В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.

14. Петрова Е.И. Дети и компьютер / Е.И. Петрова // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2012. – №1. – С. 133–141.

15. Хуан Энрикез: Ваша жизнь в Сети — как татуировка, всегда с вами [Электронный ресурс] – Режим доступу: http://www.ted.com/talks/juan_enriquez_how_to_think_about_digital_tattoos?language=ru)

16. Хуан Энрикез. When our private lives become public online ... will it make us more or less tolerant? [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://blog.ted.com/when-our-private-lives-become-public-online-will-it-make-us-more-or-less-tolerant>.

17. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, лечение и профилактика / Л.Н. Юрьева, Т.Ю. Больбот. –Днепропетровск: «Пороги», 2006. – 196с.

References transliterated

1. Belynskaja E.P., Zhychkyna A.E. Strategyu samoprezentacyu v Ynternet y yh svjaz' s real'noj ydentychnost'ju. [Elektronnyj resurs] / E.P. Belynskaja, A.E. Zhychkyna – Rezhym dostupu: <http://flogiston.ru/projects/articles/strategy.shtml>.

2. Belovol E.V., Kolotylova Y.V. Razrabotka oprosnyka dlja ocenky stepeny uvlechenosti rolevymu komp'yuternymu ygramy / E.V. Belovol, Y.V. Kolotylova // Psyhologycheskyj zhurnal. – 2011. – t.32, № 6. – S. 49 – 58.

3. Gryshyna A. V. Psyhologicheskye faktory formirovaniya ygrovoj komp'juternoj zavysymosti v mladshem podrostkovom vozraste / A.V. Gryshyna // Yzvestiya Rossyjskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo unyversyteta ym. A. Y. Gercena. – 2008. – № 88. – S. 77–81.
4. Gryshyna A.V. Test–oprosnyk stepeny uvlechnosti mladshyh podrostkov komp'juternymy ygram / A.V. Gryshyna // Vestnyk Moskovskogo Unyversyteta. Ser. 14. Psyhologiya. – 2014. – № 4. – S. 131–141.
5. Guz'man O.A. Komp'juterna zalezhnist' pidlitkiv: sociologichni aspekty doslidzhennja / O.A. Guz'man, N.O. Ljashenko // Visnyk Harkivs'kogo nac. un–tu vnutrishnih sprav. – Harkiv : HNUVS, 2011. – № 1 (52). – S. 369–380.
6. Dmytryev M. G., Belov V. G., Parfenov Ju. A. Psyhologo–pedagogicheskaja dyagnostyka delynkventnogo povedenija u trudnyh podrostkov / SPb.: ZAO «PONY», 2010 g. – 316 s.
7. Ermolaev O.Ju. Matematyčeskaja statystyka dlja psyhologov / O.Ju. Ermolaev – 2–e yzd. – yspr. – M: Flynta, 2003. – 336s.
8. Zhychkyna A.E. Socyal'no–psyhologicheskye aspekty obshhenija v Ynternete [Elektronnyj resurs] / A.E. Zhychkyna – Rezhym dostupu: <http://flogiston.ru/projects/articles/refinf.shtml>.
9. Kolomynskij Ja.L. Psyhologija vzajemyn u malyh grupah (zagal'ni ta vikovi osoblyvosti) / Ja.L. Kolomynskij – Mn.: BDU, 1976. – 352 s.
10. Makushyna O.P. Metody psyhologicheskogo yzucheniya devyantnogo povedeniya / O.P. Makushyna – Voronezh. – 2005. – 80s.
11. Nahod S.A. Psyhologichni faktory formuvannja komp'juternoi' zalezhnosti u ditej / S.A. Nahod // Problemy suchasnoi' pedagogichnoi' osvity. Pedagogika i psyhologija. – 2013. – Vyp. 40(2). – S. 138–143. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40\(2\)__25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_40(2)__25).
12. Ostapenko R.Y. Matematyčeskye osnovy psyhologyy. Učebno – metodyčeskoe posobyje / R.Y. Ostapenko. – Voronezh.: VGPU, 2010. – 76s.
13. Pavelkiv R.V. Vikova psyhologija: pidruch. dlja stud. vyshh. navch. zakl. / R.V. Pavelkiv. – K. : Kondor, 2011. – 469 s.

14. Petrova E.Y. Dety y komp'juter / E.Y. Petrova // Fylosofskye problemy ynformacyonnyh tehnologyj y kyberprostranstva. – 2012. – №1. – S. 133–141.

15. Huan Ənrykez: Vasha zhyzn' v Sety — kak tatuировka, vseгда s vamy [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://www.ted.com/talks/juan_enriquez_how_to_think_about_digital_tattoos?language=ru)

16. Huan Ənrykez. When our private lives become public online ... will it make us more or less tolerant? [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://blog.ted.com/when-our-private-lives-become-public-online-will-it-make-us-more-or-less-tolerant>.

17. Jur'eva L.N., Bol'bot T.Ju. Komp'juternaja zavysymost': formyrovanye, dyagnostyka, lechenye y profylaktyka / L.N. Jur'eva, T.Ju. Bol'bot. – Dnepropetrovsk: «Porogy», 2006. – 196s.